

**«ТЕМНІ МІСЦЯ»
В «СЛОВІ О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ». 14** _____

У статті розглядаються чотири «темні місця» «Слова» («...начяти старыми словесы трудныхъ повѣстїи о пълку Игоревѣ», «Чръпахуть ми синее вино съ трудомъ смѣшено», «...на своєю нетрудною крилицю», « О Днѣпрѣ словутицю»). Автор статті обґрунтовує, що вираз *трудныхъ повѣстїи* ужито в «Слові» зі значенням «військових повістей, ратних повістей», словосполучення *съ трудомъ* означає «із скорботою», а словосполучення *на своєю нетрудною крилицю* слід перекласти «на своїх невтомних крильцях». Автор статті обстоює думку, що *словутичь* утворено (за допомогою суфікса *-ичь*) не від іменника *Словута* (назви Дніпра), а від прикметника *словуть* «славний, славетний», похідного від старого активного дієприкметника теперішнього часу **slovqtъ* «славетний», утвореного (за допомогою суфікса *-qtъ*) від дієслова **sluti*, **slovq* «називатися, бути відомим, славитися».

Ключові слова: фраза, значення, походження слова, переклад, Дніпро.

«...начяти старыми словесы трудныхъ повѣстїи о пълку Игоревѣ». У наведеній фразі, якою власне починається пісня про похід Ігоря, не зовсім ясно, з яким значенням тут ужито прикметник *трудныхъ*. Крім того, по-різному дослідники розуміють синтаксичний зв'язок виразу *трудныхъ повѣстїи* з попередніми словами аналізованої фрази.

Вираз *трудныхъ повѣстїи* аналізованої фрази дослідники «Слова» перекладають (формою родового відмінка множини, або знахідного множини, або знахідного однини): «сумну (рос. прискорбную) повість» (перші видавці «Слова»); «тяжку (рос. трудную) повість» (Я. О. Пожарський, М. Ф. Грамматін); «сумних (рос. скорбных) повістей» (М. О. Максимович), або «сумні повісті» (Д. І. Прозоровський), або «сумну повість» (М. К. Гудзій, І. П. Єрьомін, О. К. Югов); «героїчних (рос. важных) повістей» (Д. М. Дубенський); «переможних повістей» (О. Ф. Вельтман); «тяжких повістей» (Я. Малашев); «жалібну повість» (О. М. Огоновський); «печальну повість» (О. О. Потєбня, О. С. Орлов, В. І. Стеллецький, Л. О. Дмитрієв) або «печальні повісті» (Д. С. Лихачов); «скорбну пісню» (О. О. Партицький); «ратних повістей» (В. О. Яковлев, С. К. Шамбінаго та В. Ф. Ржига — 1934, 1961, І. О. Новиков, О. В. Творогов. Л. Є. Махновець); «повістей про (бойові) подвиги (рос. труды)» (А. В. Лонгінов); «сумне оповідання» (М. К. Грунський); «тяжкі оповідання» (Р. О. Якобсон); «ратних оповідань»

(І. Огієнко); «сумних (рос. скорбных) військових повістей» (М. О. Мещерський). О. С. Шишков аналізував фразу, винесену в заголовок, не стільки перекладає, скільки пояснює: «почати повість нашу про похід Ігоря тим стилем (рос. слогом), яким у давні часи описувалися многотрудні подвиги».

На думку дослідників, які досліджували, але не перекладали «Слово», прикметник *трудная* (*повѣсть*) в аналізованій фразі означає «печальна, зворушлива (рос. умильная)» (І. М. Снегірьов), «тяжка, сумна (рос. горестная)» (М. С. Тихонравов), «(повість) про подвиги» (П. П. В'яземський, В. М. Перетц), «(повість) про боротьбу, подвиги, діяння» (В. Ф. Міллер), «тривожна?» (В. П. Адріанова-Перетц).

Для встановлення значення, з яким прикметник *трудная* (*повѣсть*) ужито в аналізованій фразі «Слова», на наш погляд, потрібно реконструювати первісне значення цього слова, що неможливо без з'ясування його походження. Як правило, дослідники, спираючись на існуючі словники давньоруської мови, наводять давньоруські значення прикметника *трудный* і з них вибирають прийнятне, на їхню думку, для аналізованої фрази «Слова». Проте такий підхід до розв'язання питання семантики слова давньоруського тексту не завжди може гарантувати успіх, особливо тоді, коли йдеться про таку пам'ятку, як «Слово о полку Ігоревім», де автор відразу зазначає, що почне повість про похід Ігоря «старими словами», а це означає, що деякі з цих старих слів або деякі значення старих слів могли вже й не існувати в давньоруській мові на час написання поеми.

Походження прикметника *трудный* не викликає особливих труднощів. Це слово властиве майже всім слов'янським мовам: укр. *трудний* «важкий, тяжкий», діал. «утомлений, стомлений; тяжко хворий; мертвий; бідний, убогий», рос. *трудо́ный* «важкий; трудний, тяжкий; сутужний; скрутний; тяжкий (про хворобу)», заст. «трудо́вий», друс. *трудьныи* «важкий, трудний; утруднений; утомлений, стомлений; який страждає; печальний; тяжкий, небезпечний (про хворобу)», п. *trudny* «важкий, трудний, тяжкий; скрутний», ч. *trudný* «важкий, трудний, тяжкий; похмурий», болг. *трудо́н* «важкий, трудний, тяжкий», серб. / хорв. *трудан* «стомливий, напружений, виснажливий; утомлений, стомлений», слн. *trúden* «утомлений, стомлений», стсл. *троу́дьнь* «стомливий, тяжкий; утомливий, стомлений». Прикметник *трудный*, безперечно, праслов'янського походження. Псл. **trudьь* був утворений за допомогою суфікса *-ьп-* від іменника **trudь*, що зберігся в переважній більшості слов'янських мов: укр. *труд* «праця», рос. *труд* «праця, труд; турботи, клопіт; зусилля; послуга; праця (продукт творчості), робота», діал. «затяжна хвороба», бр. діал. *труд* «праця», друс. *трудь* «праця; трудність; діяльність; старання; піклування; турбота, клопіт; подвиг; страждання; скорбота, горе; біль; хвороба, недуга», п. *trud* «важка праця; зусилля; морока; утома», ч. *trud* «важка праця; напруження, зусилля; труднощі, турботи, клопіт», слц. *trud* «сум; важка праця, зусилля», болг. *труд* «праця, діяльність; напруження, зусилля; праця (продукт творчості), твір», м. *труд* «праця, труд; зусилля», серб. / хорв. *труд* «праця, труд; зусилля, старання», слн. *trúd* «праця, труд; старання», стсл. *троу́дь* «страждання, мука, утома; зусилля, напруження; боротьба». Дослідники-етимологи надійно встановили, що псл. **trudь* споріднене з лит. *trū̃sas* «важка праця, великий клопіт», *trū̃sti* «господарювати», лтс. *tràust* «з великими труднощами підніматися», свн. *drōz* «(важка) ноша; утруднення; досада», гот. *us-þriutan* «бути тягарем», дісл. *þraut* «важкий труд, проба сил», лат. *trūdo* «тисну», алб. *treth* (< **treudb*) «каструю» (тобто «роздавлюю яйця»), які зводяться (разом з псл. **trudь*) до іє. **treu-d-* / **trou-d-*

«тиснути, давити, бути тягарем»¹. Проте значення псл. *trudъ (а відповідно і *trudьпъ) залишається не зовсім ясним. Для псл. *trudъ дослідники встановлюють таке первісне значення: «важка ноша, тягар»², «важка ноша» → «досада», «сум, печаль»³, «зусилля, важка праця»⁴, «прикрість, досада»⁵, «зусилля, мука, важка праця»⁶. Ми вважаємо, що первісним значенням псл. *trudъ було «важка праця», яке збігається зі значенням відповідного слова у литовській мові (лит. trūšas «важка праця, великий клопіт») і яке розвинулося із значення «важка ноша, тягар» індоєвропейського іменного кореня *troц-d- (значення індоєвропейського дієслівного кореня *treц-d- — «тиснути, давити, бути тягарем»). З цього основного значення («важка праця») ще на ґрунті праслов'янської мови розвинулися значення «мука, утома», «досада». Поява наведених значень зумовлена тим, що в давнину важка, виснажлива праця не вважалася достойним заняттям для чоловіка (достойними заняттями були лише битва, полювання і гра), а тому чоловіки, будучи вільними людьми, всіляко уникали важкої праці⁷. Важка праця для них була мукою і викликала досаду, про що свідчить давнє угорське запозичення зі слов'янських мов тупка «праця», яке походить від слова *тоқа «страждання, мука»⁸. У давньоруській і старослов'янській мовах зі значення «важка праця» розвинулося значення «військовий труд, боротьба, битва». І саме з цим значенням, на наш погляд, ужито прикметник *трудныхъ* у виразі *трудныхъ повѣстий* аналізованої фрази «Слова», тобто вираз *трудныхъ повѣстий* означає «військових повістей», а краще — «ратних повістей». Саме так («ратна повість») перекладають згаданий вираз (поки що не беремо до уваги синтаксичний зв'язок цього виразу з попередніми словами) В. О. Яковлев, С. К. Шамбінаго та В. Ф. Ржига, І. О. Новиков, І. Огієнко, О. В. Творогов, Л. Є. Махновець. Близько до цього (зі значеннями «героїчна повість», «переможна повість», «повість про подвиги», «повість про боротьбу, подвиги, діяння», «сумна військова повість») розуміють згаданий вираз О. С. Шишков, Д. М. Дубенський, О. Ф. Вельтман, П. П. В'яземський, В. Ф. Міллер, А. В. Лонгінов, В. М. Перетц, М. О. Мещерський.

¹ Етимологічний словник української мови / За ред. О. С. Мельничука.— К., 2006.— Т. 5.— С. 655; *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка : В 4 т.— М., 1973.— Т. 4.— С. 108; *Черных П. Я.* Историко-этимологический словарь современного русского языка : В 2 т.— 5-е изд.— М., 2002.— Т. 2.— С. 266; *Brückner A.* Słownik etymologiczny języka polskiego.— Warszawa, 1957.— S. 577; *Boryś W.* Słownik etymologiczny języka polskiego.— Kraków, 2005.— S. 644; *Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého.— Praha, 1971.— S. 654; *Rejzek J.* Český etymologický slovník.— Brno, 2001.— S. 677; *Skok P.* Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika.— Zagreb, 1973.— Knj. 3.— S. 514; *Bezljaj F.* Etimološki slovar slovenskega jezika.— Ljubljana, 2005.— Knj. 4.— S. 239; *Snoj M.* Slovenski etimološki slovar.— 2-a pregl. in dop. izd.— Ljubljana, 2003.— S. 789; *Trautmann R.* Baltisch-slavisches Wörterbuch.— 2. unveränd. Aufl.— Göttingen, 1970.— S. 326; *Fraenkel E.* Litauisches etymologisches Wörterbuch.— Heidelberg; Göttingen, 1962.— Bd 2.— S. 1126–1127; *Левуцкіў В. В.* Этимологический словарь германских языков.— Винница, 2010.— Т. 1.— С. 567; *Pedersen H.* Vergleichende Grammatik der keltischen Sprachen.— Göttingen, 1909.— Bd 1.— S. 160; *Walde A.* Lateinisches etymologisches Wörterbuch.— 3. neubearb. Aufl. von J. B. Hofmann.— Heidelberg, 1954.— Bd 2.— S. 710; *Pokorny J.* Indogermanisches etymologisches Wörterbuch.— Bern ; München, 1959.— Bd 1.— S. 1095–1096; *Ślawski F.* Oboczność q : u w językach słowiańskich // *Slavia occidentalis.*— Poznań, 1947.— Т. 18.— S. 286.

² Етимологічний словник української мови.— С. 655.

³ *Черных П. Я.* Знач. праця.— С. 266.

⁴ *Boryś W.* Op. cit.— S. 644.

⁵ *Machek V.* Op. cit.— S. 654.

⁶ *Bezljaj F.* Op. cit.— S. 239; *Snoj M.* Op. cit.— S. 789.

⁷ *Machek V.* Op. cit.— S. 654.

⁸ *Snoj M.* Op. cit.— S. 789.

За розумінням синтаксичного зв'язку словосполучення *трудныхъ повѣстѣй* з попередніми словами аналізованої фрази дослідників можна поділити на дві групи. Одна група дослідників вважає, що словосполучення *трудныхъ повѣстѣй* підпорядковано словосполученню *старыми словесы*, і перекладає вираз *трудныхъ повѣстѣй* родовим відмінком множини (М. О. Максимович — 1837, Д. М. Дубенський, О. Ф. Вельтман, Я. Малашев, В. О. Яковлев, А. В. Лонгінов, С. К. Шамбінаго та В. Ф. Ржига, І. О. Новиков, І. Огієнко, О. В. Творогов, М. О. Мещерський, Л. Є. Махновець). Друга група дослідників словосполучення *трудныхъ повѣстѣй* розглядає як додаток до дієслова *начяти* (на думку С. П. Обнорського, родовий партитивний або родовий частини⁹) і перекладає згадане словосполучення знахідним відмінком множини або однини (перші видавці «Слова», Я. О. Пожарський, М. Ф. Грамматін, О. М. Огоновський, О. О. Потебня, Д. І. Прозоровський, О. О. Партицький, М. К. Грунський, О. С. Орлов, Д. С. Лихачов, М. К. Гудзій, І. П. Єрьомін, Р. О. Якобсон, В. І. Стеллецький, О. К. Югов, Л. О. Дмитрієв).

На наш погляд, мають рацію дослідники першої групи. Усупереч С. П. Обнорському, ніякого родового партитивного (родового частини) в аналізованій фразі ми не вбачаємо. М. О. Мещерський та О. О. Бурикін теж не згодні з С. П. Обнорським у тому, що дієслово *начяти* перебуває в синтаксичному зв'язку із словосполученням *трудныхъ повѣстѣй*. На їх думку, «це граматично неможливо»¹⁰.

Повідомлення автора «Слова» (у першому ж реченні), що він розповідатиме не просто старими словами, а старими словами ратних повістей, є цілком природним і логічно вмотивованим. Настільки природним, що В. І. Стеллецький, будучи представником другої групи дослідників, при поясненні аналізованої фрази зазначає, що автор «Слова» поведе повість «за звичаєм, зразком і складом попередніх старовинних військових повістей»¹¹. Правда, при поясненні аналізованої фрази дослідниками першої групи неясно, яким іменником керує дієслово *начяти*. Цей іменник пропущено, але з початку наступного речення («начати же ся тѣмъ пѣсни») стає зрозумілим, що в першому реченні пропущено іменник *пѣснь*.

Отже, переклад аналізованої фрази ми пропонуємо такий: «почати старими словами ратних повістей [пісню] про похід Ігорів, Ігоря Святославича».

«**Чръпахуть ми синее вино съ трудомъ смѣшено**». Словосполучення *съ трудомъ* у цій фразі дослідники перекладають: «з отрутою (рос. с ядом)» (перші видавці «Слова», О. С. Шишков, Я. О. Пожарський, М. Ф. Грамматін), «з отрутою (рос. с отравой)» (М. О. Максимович — 1837, Я. Малашев, В. Ф. Міллер, М. К. Грунський, І. Огієнко, Л. Є. Махновець), «із зіллям» (Д. М. Дубенський, А. М. Майков: «с синим мне вином мешали зелье», В. О. Яковлев), «з хворобою або з отрутою (рос. с отравой), із зіллям» (Ф. І. Буслаєв), «з горем» (О. Ф. Вельтман, О. О. Потебня, С. К. Шамбінаго та В. Ф. Ржига, О. С. Орлов, Д. С. Лихачов, М. К. Гудзій, В. І. Стеллецький, О. В. Творогов, Л. О. Дмитрієв), «з горем, із скорботою» (М. С. Тихонравов), «з горем-отрутою» (О. М. Огоновський),

⁹ *Обнорский С. П.* «Слово о полку Игореве» // Избранные работы по русскому языку.— М., 1960.— С. 66.

¹⁰ Слово о полку Игореве / Реконструкция древнерус. текста и коммент. Н. А. Мещерского и А. А. Бурькина.— 3-е изд.— Ленинград, 1985.— С. 441. (Б-ка поэта. Большая сер.).

¹¹ Слово о полку Игореве : Древнерус. текст и пер. / Вступ. статья, ред. текстов, прозаич. и поэт. пер., примеч. к древнерус. тексту и словарь В. И. Стеллецкого.— М., 1965.— С. 122.

«з недугом» (Д. І. Прозоровський), «з (бойовим) подвигом» (рос. с (боевым) трудом)» (А. В. Лонгінов), «з лихом, із сумом» (В. М. Перетц), «з гіркотою (рос. с горечью)» (І. О. Новиков, І. П. Єрьомін, Р. О. Якобсон, М. О. Мещерський), «з чорним трутом» (О. К. Югов). Дуже своєрідним є переклад аналізованої фрази О. О. Партицьким («давали пити мені вина животворящого, безсмертного»), що пов'язано з переконаністю О. О. Партицького у скандинавському впливі на «Слово» (у слові *трудъ* він вбачає сканд. *thrud* «божеська сила», а словосполучення *вино с трудомъ*, на його думку, означає божеське вино, яке валькірії подавали духам покійних героїв для воскресіння із мертвих). Разом з тим О. О. Партицький має цілковиту рацію, коли заперечує для *трудъ* аналізованої фрази значення «отрута», мотивуючи своє заперечення тим, що «мертвому чоловікові вина з отрутою вже не треба»¹².

Для встановлення значення слова *трудъ* в аналізованій фразі слід спочатку в'яснити, що символізує вино у сні Святослава і чому воно названо синім. Це стає особливо цікавим, якщо взяти до уваги той факт, що прикметник *синее* як епітет вина не зустрічається в жодній іншій пам'ятці давньоруської літератури XI–XIII століть¹³. Звичайно, пояснення типу «вино зоветься синім, тому що було змішане з отрутою»¹⁴ нас не може задовольнити.

Ми згодні з В. Ф. Міллером, що вино у сні Святослава — це кров, пролита русами¹⁵, пор. іншу фразу зі «Слова»: «Ту кроваваго вина недоста». На наше переконання, синє вино у сні Святослава — це кров, пролита русами в битві з половцями. Синій колір був улюбленим кольором тюрків (у тому числі й половців), і саме тому вино в аналізованій фразі «Слова» названо синім, і Дон — основне місцеперебування половців — названий у «Слові» синім¹⁶. Синє вино черпали (не подавали, не давали пити, як перекладають деякі дослідники, а саме черпали), тому що його (крові, пролитої русами в битві з половцями) було дуже багато. У битві з половцями руси зазнали нищівної поразки, а тому синє вино могло бути змішане не з отрутою, не з хворобою, не з гіркотою, не з чорним трутом, а з великою скорботою. Отже, словосполучення *съ трудомъ* аналізованої фрази «Слова» ми схильні перекласти, як і переважна більшість дослідників, «із скорботою». І. І. Срезневський теж вважає, що слово *трудъ* в аналізованій фразі «Слова» вжите зі значенням «скорбота, горе»¹⁷. У своєму словнику «Матеріали для словаря древнерусского языка» він наводить як ілюстрацію вживання в давньоруській мові слова *трудъ* зі значенням «скорбота, горе» не тільки аналізовану фразу, а й інші приклади XI століття, у яких слову *трудъ* відповідає в грецьких оригіналах і в тих самих текстах латинською мовою слово зі значенням «скорбота» (гр. *πόνοσ* «труд, праця; страждання, мука, біль, скорбота», лат. *dolor* «біль, страждання; скорбота, горе, печаль»)¹⁸.

¹² Партицький О. Темні місця в «Слові о полку Ігоревім». — Л., 1883. — С. 31.

¹³ Адрианова-Перетц В. П. «Слово о полку Ігоревім» и памятники русской литературы XI–XIII веков. — Ленинград, 1968. — С. 127.

¹⁴ Слово о полку Ігоревім : Поет. пам'ятник рус. письменності XII віку / Текст з пер. і з поясн. видав Омелян Огоновський. — Л., 1876. — С. 81.

¹⁵ Міллер В. Взгляд на Слово о полку Ігоревім. — М., 1877. — С. 217.

¹⁶ Гордлевский В. А. Что такое «босый волк»? (К толкованию «Слова о полку Ігоревім») // Изв. АН СССР. Отд.-ние лит. и яз. — М., 1947. — Т. 6. Вып. 4. — С. 327.

¹⁷ Срезневский И. И. Матеріали для словаря древнерусского языка : В 3 т. — СПб., 1903. — Т. 3. — Стб. 1008.

¹⁸ Там же.

Золоте слово, яке зронив Святослав, було змішане зі сльозами, а синє вино, яким поїли Святослава у сні, було змішане із скорботою, тобто знову ж таки із сльозами.

«...на своєю нетрудною крилицю». Прикметник *нетрудною* у цій фразі «Слова» майже всі дослідники перекладають як «легкий» («легенький», «легесенький»): «легкими своїми крилами» (перші видавці «Слова»), «на легких крилах своїх» (О. С. Шипков, О. Ф. Вельтман), «легкими крилами своїми» (Я. О. Пожарський), «своїми легкими крилами» (М. Ф. Грамматін), «на своїх легких крилах» (Д. М. Дубенський, В. О. Яковлев, М. К. Грунський, С. К. Шамбінаго та В. Ф. Ржига — 1934, М. К. Гудзій, І. П. Єрьомін, В. І. Стеллецький, О. В. Творогов, Л. О. Дмитрієв), «на легких крилах» (Ф. І. Буслаєв, А. М. Майков), «на легких...» (М. С. Тихонравов, О. О. Потєбня), «на своїх легких крильцях» (Я. Малашев, Д. І. Прозоровський, С. К. Шамбінаго та В. Ф. Ржига — 1961, О. С. Орлов, Д. С. Лихачов, І. Огієнко), «своїми легенькими крильцями» (О. М. Огоновський), «легенькими своїми крильцями» (О. О. Партицький), «легкими крилами» (М. О. Мещерський), «на своїх легесеньких крильцях» (Л. Є. Махновець). З іншим значенням згаданий прикметник перекладають лише поодинокі дослідники: «на вільних крилах своїх» (М. О. Максимович — 1837), «на своїх безтурботних (рос. безмятежных) крильцях» (А. В. Лонгінов), «на крилах своїх мирних» (І. О. Новиков), «на своїх безтурботних (рос. беспечных) крилах» (Р. О. Якобсон), «на своїх невтомних (рос. неустанных) крилах» (О. К. Югов). Укладач «Словаря-справочника «Слова о полку Игореве» В. Л. Виноградова, як і переважна більшість дослідників, для слова *нетрудный* в аналізованій фразі встановлює значення «легкий, невагомий»¹⁹. М. О. Салміна, підсумовуючи здобутки коментаторів «Слова» в осмисленні аналізованої фрази, зазначає: «Словосполучення “на своєю нетрудною крилицю” для коментаторів складності не становило»²⁰, вважаючи, що встановлене майже всіма дослідниками значення «легкий» для слова *нетрудный* наведеної фрази, є правильним. На наш погляд, це далеко не так. По-перше, тому, що значення «важкий (щодо ваги)» для прикметника *трудный* в словниках давньоруської мови не зафіксовано. Правда, І. І. Срезневський у «Материалах для словаря древнерусского языка» подає прикметник *нетрудный* із значенням «легкий», але спирається при цьому виключно на аналізовану фразу зі «Слова»²¹. По-друге, тому, що епітет «легкі» до іменника *крилица* послаблює образ крилатого вітру, сильного і могутнього (і при цьому — з легкими крилами).

Ми вважаємо, що прикметник *нетрудный* в аналізованій фразі «Слова» означає «невтомний» — «на своїх невтомних крильцях» (так само думає лише О. К. Югов, див. вище). Цей прикметник, безперечно, походить від іменника *трудъ* «утома». Прикметник *трудный* зі значенням «утомлений, стомлений» широко вживався в давньоруській мові²². Він властивий і деяким іншим слов'янським мовам (див. с. 4): укр. діал. *трудний* «утомлений, стомлений», серб. / хорв. *трудан*, слн. *trúden*, стсл. *троудънь* «т. с.». Як зазначалося вище, іменник *трудъ* отримав значення «утома» ще в праслов'янській мові (див. с. 5). Тоді ж, очевидно, від іменника *trudъ зі значенням «утома» за допомогою суфікса -ьп- був утворений

¹⁹ Словарь-справочник «Слова о полку Игореве» / Сост. В. Л. Виноградова.— Ленинград, 1969.— Вып. 3.— С. 161.

²⁰ Салмина М. А. Труд // Энциклопедия «Слова о полку Игореве». — СПб., 1995.— Т. 5.— С. 139.

²¹ Срезневский И. И. Значач. праця.— СПб., 1895.— Т. 2.— Стб. 434.

²² Див.: Словарь-справочник «Слова о полку Игореве». — Ленинград, 1984.— Вып. 6.— С. 69.

прикметник *гудьль зі значенням «утомлений, стомлений». Епітет «невтомні» до іменника *крильця* допомагає автору «Слова» створити прекрасний образ крилатого вітру, сильного і могутнього, з невтормними крилами.

«О Днѣпрѣ словутицю». У цій фразі «Слова» пояснення потребує іменник *словутицю*. Немає сумніву в тому, що *словутицю* вжито замість *словутичю*, кличного відмінка однини від *словутичь* (так пояснюють цю форму або передають її в перекладі (*Словутич / Славутич*) М. Ф. Грамматін, Г. М. Снегірьов, Д. М. Дубенський, Ф. І. Буслаєв, А. М. Майков, О. М. Огоновський, О. О. Партицький, Ф. Є. Корш, А. В. Лонгінов, С. К. Шамбінаго та В. Ф. Ржига, І. О. Новиков, О. С. Орлов, Д. С. Лихачов, М. К. Гудзій, І. П. Єрьомін, Р. О. Якобсон, В. І. Стеллецький, І. Огієнко, В. П. Адріанова-Перетц, О. К. Югов, О. В. Творогов, М. О. Мещерський, Л. Є. Махновець, Л. О. Дмитрієв). І вжито, звичайно, не автором «Слова», а переписувачем, який, найімовірніше, був носієм російських північних говірок, де *ч* вимовляється як *ц* (на це вказують О. О. Потебня²³, В. В. Німчук²⁴). Лише деякі дослідники розглядають *словутицю* як кличний відмінок однини від *словутиця* (М. О. Максимович — 1859, М. С. Тихонравов, М. К. Грунський).

Переважна більшість тих дослідників, які реконструюють форму *словутичю*, вважає цю форму (з кореневим *о*) первісною і подає її в перекладі як *Словутич*. На думку О. М. Огоновського, первісною є форма *Славутичь* (з кореневим *а*), а *Словутичь* виникло внаслідок заміни кореневого голосного *а* на *о*²⁵. Так само, очевидно, думають і ті дослідники, які в перекладі передають *словутичь* як *Славутич* (І. О. Новиков, І. Огієнко, Л. О. Дмитрієв). Безперечно, *словутичь* утворено за допомогою суфікса *-ичь* (як *дѣдичь* «спадкоємець дідівського володіння», *отъчичь* «спадкоємець батьківського володіння», назви по батькові на *-ичь*), але постає питання — від якого слова воно утворене. Одні дослідники «Слова» виводять *словутичь* від іменника *Словута*, назви Дніпра, отже *Словутичь* означає букв. «син Словути» (В. М. Перетц, С. К. Шамбінаго та В. Ф. Ржига, І. Огієнко). Інші дослідники «Слова» розглядають *словутичь* як утворення від прикметника *словутый* «славний, славетний» (М. Ф. Грамматін, Д. М. Дубенський, Ф. І. Буслаєв, В. П. Адріанова-Перетц), причому Д. М. Дубенський, М. С. Тихонравов, В. П. Адріанова-Перетц зазначають, що в основі слова *словутичь* лежить дієслово *слути*, *слову* «бути відомим, знаменитим, прославленим»²⁶. На думку деяких дослідників «Слова» (М. О. Максимович — 1837, Д. М. Дубенський, В. І. Стеллецький), *словутичь* означає букв. «син слави» (аналізовану фразу «О Днѣпрѣ словутицю» М. О. Максимович перекладає «О Дніпре, сину слави!»).

Ми вважаємо, як і дослідники «Слова» другої групи, як і дослідники-етимологи (М. Фасмер, автори Етимологічного словника білоруської мови²⁷),

²³ Потебня А. А. І. Слово о полку Игореве : Текст и примеч. С доп. из черновых рукописей «О Задонщине». П. Объяснение малорусской песни XVI века. — 2-е изд. — Х., 1914. — С. 139.

²⁴ Німчук В. В. Старожитне ім'я Дніпра // Наука і культура: Україна. — К., 1990. — Вип. 24. — С. 198.

²⁵ Слово о пълку Игоревѣ : Поет. пам'ятник рус. письменности XII віку. — С. 116.

²⁶ Слово о пълку Игоревѣ Святъслава пѣстворца стараго времени / Объясн. по древ. письм. памятникам магистром Дмитрием Дубенским. — М., 1844. — С. 217; Слово о полку Игореве / Изд. для учащихся Николаем Тихонравовым, проф. Моск. ун-та. — 2-е изд., испр. — М., 1868. — С. 68; Адрианова-Перетц В. П. Знач. праця. — С. 173.

²⁷ Фасмер М. Знач. праця. — М., 1971. — Т. 3. — С. 673; Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. — Мінск, 2008. — Т. 12. — С. 173; Vasmer M. Zur slavischen Grammatik // Indogerm. Forschungen. — Berlin; Leipzig, 1924. — Bd 42. — S. 181–182.

що *словутичь* утворено (за допомогою суфікса *-ичь*) не від іменника *Словута* (назви Дніпра), а від прикметника *словуть* (із *словжть) «славний, славетний», похідного від старого активного дієприкметника теперішнього часу *slovqъ «славетний» (утвореного за допомогою суфікса *-qъ*) від дієслова *sluti, *slovq «називатися, бути відомим, славитися», пор. рос. діал. *словутый* «славний, прославлений, славетний, відомий», бр. *славуты* «славетний, відомий, славний», а також (з псл. *slovqътьп «славетний») укр. заст. *славутний* «славетний» (з кореневим *а* замість *о* під впливом *слава, славний*), рос. діал. *словутный* «славетний, шанований, багатий», бр. діал. *словутны* «славетний», друс. *словутнь* (*словутьныи*) «славетний, славний», п. *slawetny* «славетний, славнозвісний», стп. *slawętny* «т. с.» (замість *slowętny* із заміною *о* на *а* під впливом *слава* «слава»²⁸), ч. *slovutný* «гідний пошани, дуже шанований», слц. *slovutný* «т. с.». З п. *slawetny* походять укр. *славѣтний*²⁹ і бр. *славѣтны* «славетний»³⁰.

Словосполучення *Днѣпръ словутыи* означало «славний Дніпро». З другої частини словосполучення, яка являла собою звичайне означення, епітет до Дніпра, виникли *словутичь* (із суфіксом *-ичь* на позначення по батькові) і *словута* (останнє вже на ґрунті української мови). Автор «Слова» називає річку Дніпро по батькові (*словутичь*) як людину.

І *словутичь*, і *словута* почали сприйматися як друга назва Дніпра, причому давня. На це часто вказують дослідники «Слова»: «*Словутичь* є стародавня назва славного «батька» Дніпра, котрий звався також *Славутою*» (О. М. Огоновський)³¹. «Словута — той самий Дніпро» (О. О. Потебня)³², «Славутичем названий Дніпер; в піснях народних приходять *Славута*» (О. О. Партицький)³³, «Словутичь — ... давнє прізвисько Дніпрове» (В. М. Перетц)³⁴, «Словутичь — син Словутин, давнє прізвисько Дніпра» (С. К. Шамбінаго та В. Ф. Ржиги — 1934)³⁵, «Словутичь — син Словути, одна із стародавніх назв Дніпра» (С. К. Шамбінаго та В. Ф. Ржиги — 1961)³⁶, «*Словутичь* — старовинне іменування Дніпра «по батькові»» (І. О. Новиков)³⁷, «Старовинна назва Дніпра» — про Словутичь (М. К. Гудзій)³⁸, «*Славутич* — давня назва річки Дніпра, син Словути. *Словута* — назва Дніпра, що позосталася ще в наших думках» (І. Огієнко)³⁹.

Словосполучення *Днепръ Словутичь*, крім «Слова», вжито ще в Повісті про Сухана, староросійській пам'ятці II пол. XVII ст.: «И не доежаючи быстра

²⁸ Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego.— Warszawa, 1957.— S. 499; Vasmer M. Op. cit.— S. 181; Basaj M., Siatkowski J. Bohemizmy w języku polskim. Słownik.— Warszawa, 2006.— S. 320.

²⁹ Німчук В. Знач. праця.— С. 200.

³⁰ Этымалагічны слоўнік беларускай мовы.— С. 173.

³¹ Слово о пльку Игоревѣ : Поэт. пам'ятник рус. письменности XII віку.— С. 115–116.

³² Потебня А. А. Знач. праця.— С. 139.

³³ Партицький О. Слово о полку Игоревім : Текст з пер. і з поясн. старорус. правил акцентових і ритміч.— Л., 1884.— С. 140.

³⁴ Перетц В. Слово о полку Игоревім : Пам'ятка феодал. України — Руси XII віку. Вступ. Текст. Коментар.— К., 1926.— С. 309.

³⁵ Слово о пльку Игоревѣ, Игоря сына Святъславля, внука Ольгова / Комент. к тексту В. Ржиги и С. Шамбинаго // Слово о полку Игореве.— М. ; Ленинград, 1934.— С. 295.

³⁶ Слово о полку Игореве : Поэт. пер. и переложения / Подгот. древнерус. текста, пер. и примеч. В. Ржиги и С. Шамбинаго.— М., 1961.— С. 333.

³⁷ Слово о полку Игореве / Пер., предисл. и поясн. Ивана Новикова.— М., 1938.— С. 154.

³⁸ Слово о полку Игореве / Вступ. статья, ред. текста, прозаич. пер. и примеч. Н. К. Гудзия.— М., 1955.— С. 79.

³⁹ Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Слово про Ігорів похід.— К., 2005.— С. 251.

Непра Слаутича»⁴⁰, «Поеду, поеду посмотрю быстра Непра Слаутича»⁴¹, «И приезжает Сухан ко быстру Непру Слаутичю»⁴², «Да едет Сухан ко быстру Непру Слаутичю на берег»⁴³. Як зазначає В. І. Малишев, «звертає на себе увагу наполегливе додавання в повісті про Сухана до імені «“Непр” (Днепр) по батькові “Слаутич”»⁴⁴. Разом з тим В. І. Малишев відзначає, що з пам’яток давньоруської літератури вираз *Днепре Словутицю* знає лише «Слово о полку Ігоревім»⁴⁵. Згодом В. П. Адріанова-Перетц підтвердила, що «епітет Дніпра “Словутич” має єдину паралель у Повісті про Сухана, яку датують другою половиною XVII ст.»⁴⁶.

Вираз *Дніпро-Слаута* (із заміною кореневого *о* на *а* під впливом *слава, славний*) зустрічається в українських народних думках: «Да їдь понад лугом-Базалугом, / Та понад Дніпром-Слаутою!» («Федір безродний, бездолний») ⁴⁷, «А як козаки йдуть Дніпром-Слаутою — / Ой, то ти об’явися» (там же) ⁴⁸, «Да понад лугом-Базалугом проїжджає, / Понад Дніпром-Слаутою» (там же) ⁴⁹, «На Лиман-ріку іспадали, / К Дніпру-Слауті низенько уклоняли» («Самійло Кішка») ⁵⁰.

В. В. Німчук вважає назву *Слаута* праслов’янським найменуванням Дніпра і від *Слаута* схильний виводити назву *слов’яни* ⁵¹. Цю версію підтримав Ю. О. Карпенко, який в одній із своїх статей зазначає, що назва *слов’яни* походить від «добре засвідчуваної праслов’янської назви Дніпра *Слаута*» ⁵² і посилається при цьому на відповідну працю В. В. Німчука. Назва *Слаута* зустрічається лише в українських думках, тобто досить пізно. Ця назва не згадується в руських билинах, невідома вона й іншим слов’янським мовам (як назва Дніпра) і немає абсолютно ніяких підстав вважати її праслов’янською. «Називання Дніпра Словутою,— пише О. О. Потебня,— і (в рос. билинах) інших річок, напр. Волги, “славними”, я думаю, зумовлено тим, що річки славилися, що їм співала-ся слава (“Быстрым рекам слава до моря...”))» ⁵³.

Слово *словутич* не як епітет Дніпра існувало в старобілоруській мові. Воно означало «славний, славетний» і вживалося лише при звертанні до кого-небудь ⁵⁴ (у «Слові» *словутич* теж ужито при звертанні Ярославни до Дніпра).

Деякі дослідники слово *словутич* в аналізованій фразі «Слова» перекладають як «славний»: «О славний Дніпре!» (перші видавці «Слова», Я. О. Пожарський, Я. Малашев, В. О. Яковлев), «О Дніпре, преславний Дніпре!» (О. С. Шипков), «О Дніпре преславний (рос. пресловутый)!» (М. Ф. Грамматін, Д. І. Прозоровський), «О Дніпре, — говорить, — славний Дніпре!» (О. Ф. Вельтман). Зважаючи на те, що *словутич* утворено від прикметника *словутъ (словутый)*

⁴⁰ Малишев В. І. Повесть о Сухане : Из истории рус. повести XVII века.— М. ; Ленинград, 1956.— С. 135.

⁴¹ Там же.

⁴² Там же.

⁴³ Там же.— С. 137.

⁴⁴ Там же.— С. 112.

⁴⁵ Там же.— С. 113.

⁴⁶ Адріанова-Перетц В. П. Знач. праця.— С. 173.

⁴⁷ Українські народні думи та історичні пісні.— К., 1955.— С. 35.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ Там же.— С. 46.

⁵¹ Німчук В. Знач. праця.— С. 200.

⁵² Карпенко Ю. О. Українська гіпотеза // Мовознавство.— 1993.— № 5.— С. 5.

⁵³ Потебня А. А. Знач. праця.— С. 39–140.

⁵⁴ Прыгодзіч М. Р., Ціванова Г. К. Старабеларускі лексікон : Падручны перакладны слоўнік.— Мінск, 1997.— С. 149.

«славний, славетний», переклад «О славний Дніпре!» слід визнати кращим, ніж «О Дніпре Словутичу!» (якому віддає перевагу більшість дослідників), оскільки словосполучення *Дніпро Словутич* (рос. *Днепр Словутич*) не входить до лексичного складу сучасної української (і російської) літературної мови, і його значення залишається незрозумілим для читача.

V. H. SKLIARENKO

DARK PLACES IN «THE LAY OF IHOR'S HOST». 14

The author analyzes four dark places in «The Lay» («...начати старыми словесы трудныхъ повѣстїй о пълку Игоревѣ», «Чръпахуть ми синее вино съ трудомъ смѣшено», «...на своєю нетрудною крилцо», «О Днѣпрѣ словутицю»). He argues that the phrase *трудныхъ повѣстїй* was used here in the meaning «military lays», the phrase *съ трудомъ* means «with sorrow», and the phrase *на своєю нетрудною крилцо* must be construed as «on its indefatigable wings». He also reasons that *словутичь* was derived not from the noun *Словута* (the name of the Dnieper), but (by using the suffix *-ичь*) from the adjective *словуть* «famous, glorious», this adjective historically being the ancient present active participle **slovqtъ* «famous» of the verb **slovq*, **sluti* «be named, be known, be glorious» formed by the use of the suffix *-qtъ*.

Key words: phrase, meaning, word origin, translation, the Dnieper.